

Kemal Beydilli, *İki İbrahim, Müteferrika ve Halefi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, 160 s.

Değerlendiren: Mustafa Gündüz

Osmanlı Devleti'nin geri kalması, modernleşme, yeniliklere intibak gibi kalıp ön yargılarla dolu anlatıların değişmez detaylarından biri, matbaanın geliş serüveniyle ilgilidir. Matbaa tarihine ilişkin hatırı sayılır bir literatür oluşmasına karşın (Sabev, 2016, ss. 49-57) kahir ekseriyetin tekrarlardan oluştuğuna dair şikâyetler de söz konusudur. Bu duruma yeni bir bakış açısı, sıra dışı bir zaviyeden soluk getirme iddiasında olan 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin muhkem ve meşhur tarihçilerinden Kemal Beydilli'nin yeni yayımlanan *İki İbrahim, Müteferrika ve Halefi* başlıklı kitabı, matbaa tarihimize ve Matbaacı İbrahim Müteferrika literatürüne ilginç iddialar ve katkılar sunmaktadır.

Her ne kadar matbaa tarihine ilişkin yetkin araştırmalar söz konusuysa da vu-zuha kavuşmamış pek çok nokta bulunmaktadır. Başta İbrahim Müteferrika'nın hususi görevleri, kişiliği ve vefat tarihi olmak üzere terekesi, haleflerinin kimliği, matbaanın kapanma sebebi ve devletleştirilmesi gibi hususlar, mevsub verilerle açıklanmış değildir. Matbaanın geldiği dönem, okuma yazma meselesi, ulemanın tutumu, müstensih ve varrak zümresinin tepkisi gibi hususlar ya yanlış ya da ideolojik yaklaşımla izah edilmektedir. Beydilli'nin kitabı söz konusu müphem alanlardan bazılarını arşiv vesikaları doğrultusunda yeniden ele alarak mevcut literatürün yanlışlıklarına dikkat çekmekte, sınırlı ipuçlarından hareketle İbrahim Müteferrika'nın hususi görevlerine ilişkin iddialar ortaya atmaktadır. Bu iddialar, Müteferrika ve matbaa tarihinin yeni baştan gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

Kitabın giriş bölümünde matbaanın geç gelmesi, kitap basımına tepkiler gibi öteden beri tekrarlanan kalıp yargılar bir tür "lakırdı" olarak nitelenerek "bekleyeni

@ Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi. mstgndz@gmail.com

olmayan durağa otobüsün geç ya da erken gelmesini tartışmanın anlamsızlığı” (s. 12) üzerinde durulmuştur. Üç ana bölümden oluşan kitabın ilk kısmında İbrahim Müteferrika’nın ölüm tarihine dair mevcut bilgiler reddedilerek yeni yorumlar getirilmiştir. Yakın zamana kadar büyük ölçüde Hammer’den kaynaklanan bilgilenme (ss. 22-23) ile gerek Türkiye’de gerekse Batı dünyasında değişik ölüm tarihleriyle bilinen Müteferrika’nın son zamanlarda Erhan Afyoncu tarafından 6 Şubat 1747 olarak belirlenen (s. 34) vefat tarihi açık olarak yanlışlanmıştır (ss. 38-39). Yazara göre: “Afyoncu, Müteferrika ile ilgili çalışmasında ve ayrıca *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’ndeki maddede bu konuda istikrarsız ve birbirini tekdüz eden beyanlarda bulunmakta ve gerçekten konuyu muğlaklaştırmaktadır” (s. 35). Beydilli bu iddiasını en başta dönemin Avusturya İstanbul Elçisi Penkler’in gizli raporlarındaki bilgilerin izini sürerek temellendirmiştir. Penkler, Müteferrika’nın ölüm haberini 5 Şubat’ta Viyana’ya bildirmiştir. Afyoncu’nun İbrahim Müteferrika’nın vefat tarihi olarak verdiği 6 Şubat tarihli belge, vefat ilamı değil müteferrikalık görevinin tevcihi belgesidir. Vefat gününde tevcih olamayacağına göre 6 Şubat Müteferrika’nın vefat tarihi olamaz. Şu hâlde İbrahim Müteferrika’nın vefat tarihi daha gerilerde aranmalıdır. Beydilli’ye göre İbrahim Müteferrika’nın kesin vefat tarihi şimdilik belli değildir ancak 1747 senesinin Ocak ayının son on gününde aranması gerekmektedir. Yazar burada Müteferrika’nın kahrından ve kalp sekmesinden (s. 39) vefat ettiği ayrıntısı da yer vermiş ve iki gizemli noktaya da dikkat çekmiştir: Sultan Selim Mahallesi’nde ikamet eden Müteferrika niçin yakın bir yere değil de Tersane civarındaki Zindanarkası Mezarlığı’na defnedilmiştir? Aynı merak, usta bir casus olduğu ispatlanan Bonneval’ın Galata Mevlevihane’sine gömülmesinin gizemi için de söz konusudur (s. 40).

Kemal Beydilli, Müteferrika’nın vefat tarihinin izini Penkler’in gizli raporlarından sürerken beklenmedik dikkat çekici bilgilere de rastlamıştır. Aslında kitabın literatüre getirdiği en ilginç bilgi de bu iddialardır. Avusturya Elçisi Penkler, raporunda, Müteferrika ve halefleriyle ilgili bilgileri şifreli olarak göndermiştir. Örneğin; Matbaacı İbrahim Efendi’nin şifre kodu 601.801.1.514’tür. Penkler, Viyana’ya bu güne kadar “mahremâne bilgiler” aldığını iddia ettiği şahsın öldüğünü (s. 24, 36) ve matbaa riyasetinin Küçük İbrahim’e havale edildiğini ihbar etmiştir. Penkler’e göre bu şahıslar, başını Bonneval’ın çektiği Fransa yanlısı ve Avusturya karşıtı politik bir klik olduklarından “karşıt cephe” olarak nitelenmektedir. Bu sebeple Penkler, Müteferrika ve Küçük İbrahim’in muhbirlik dâhil olmak üzere bazı “karanlık” ve “siyasi faaliyetlerinden” ötürü Viyana tarafından bilinen kişiler olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bütün bu şahısların günlük faaliyetlerinin Viyana’ya şifreli olarak aktarılması, dönemin Avrupa devletlerinin İstanbul’daki

casusluk faaliyetleri hakkında hayli gizemli ipuçları da vermektedir. Bütün bunlar, Matbaacı İbrahim'in milliyetçi (!) kişiliği ve kimliğiyle ilgili bilinenleri de yeniden değerlendirmeyi icbar etmektedir.

Kitabın İkinci Bölüm'ü de ilk kısımda dile getirilenler kadar yeni ve ilginçtir. Yazarın ifadesine göre İbrahim Müteferrika'nın halefi Kadı İbrahim Efendi hak ettiği hâlde şimdiye kadar müstakil bir çalışmaya konu olmamış ve âdeta unutulmuştur (s. 51). Kadı/Küçük/Basmacı İbrahim Efendi namlarıyla anılan şahsın müphemiyeti bir dereceye kadar bu çalışmada telafi edilmektedir. Bu kısımda 1777'de vefat eden Kadı İbrahim'in terekesi ve 1874'te tanzim ettiği vasiyetnamesi ilk defa yayımlanmış ve tahlil edilmiştir. Kadı İbrahim 1777'de vefat ettiğinde Zihne kadısıdır. Yazar bu bilgiden hareketle Kazasker Ruznamçeleri'ndeki kayıtları izleyerek o tarihteki kadılar ve İbrahimler üzerinde durmuş ve Müteferrika halefinin kimliğini ortaya çıkarmıştır (ss. 52-59). Kadı İbrahim'in terekesi, günlük giyim kuşam eşyalarına varıncaya kadar bütün ayrıntılarıyla incelenirken (ss. 65-71) kitapları arasında *Mushaf* bulunmamasının sebebi, karşılaştırmalı olarak izah edilmiştir (ss. 66-67). Terekedeki *Vankulu Lügatları* ve diğerleri (ss. 69-71) ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulurken Kadı İbrahim'in sahip olduğu kürkler, dönemin meşhur Ayasofya şeyhi/hocası ile kıyas edilirken (ss. 74-75) bir taşra kadısının sahip olduğu birikimin gayrimeşru kaynağına üstü kapalı işaret edilmektedir. Burada dikkat çekilen hususlardan biri de Müteferrika matbaasının Râşid Efendi'ye satıldığı 1781-1782'ye kadar kendi hâline terk edilmiş olmasıdır (s. 82). O sıralarda İstanbul'daki Fransız elçilik binasında bir basımevinin kurulması teşebbüsü söz konusu olmuş ve matbaa takımları için Fransızlar 4.000 kuruş teklif etmiştir. Bu gelişme üzerine muhtemelen ilk Osmanlı matbaasının yabancıların eline geçmemesi için Râşid Efendi matbaayı satın almıştır (s. 82).

1747'de İbrahim Müteferrika'dan matbaayı devralan Kadı İbrahim ve kardeşi 1755-1757'de *Vankulu Lügati*'nin ikinci baskısını yaptıktan sonra basım işini bırakmalarının sebebi hâlâ açıklığa kavuşmuş değildir. 1782'de matbaayı devralan Râşid Efendi de matbaayı aktif hâle getirmemiş ve bu takımlar, 1797'de Mühendishane Matbaası'nın kurulması amacıyla devlet tarafından satın alınmıştır (s. 84).

Müteferrika matbaasını devralan Kadı İbrahim ve kardeşi, 1756-1757'de *Vankulu Lügati*'ni yeniden basmaya girişince İbrahim Müteferrika'nın dul eşi Hatice Hanım ile mahkemeye düşmüşlerdir. Yazar bu ilginç dava hadisesini matbaa tarihinin ilginç gelişmelerinden biri olarak sunmuştur. Bu hadisede Hatice Hanım, "hasbi nâzır-ı muhtarı" Kadı İbrahim Efendi'yi kocasının vefatından sekiz sene sonra mahkemeye vermiştir (Ekim 1755). Kadı İbrahim, *Vankulu Lügati*'ni ikinci basıma

hazırlayınca Hatice Hanım matbaanın haksız yere sahiplenildiğini “zabt ve gasp” edildiğini öne sürerek şikâyetle bulunmuştur (s. 95). Kadı İbrahim mahkemeye, matbaanın bütünüyle kendisi tarafından Hatice Hanım’ın vekili Halil Efendi aracılığıyla satın alındığına dair bir hüccet sunmuştur (s. 96). Hatice Hanım için beklenmedik müdellel evrak, mahkemenin aleyhinde neticelenmesine sebep olmuş ve haksız bulunmuştur (s. 97). Kemal Beydilli, Kadı İbrahim’in mahkemeye sunduğu hücceti de *Kısmet-i Askeriye Sicil Defteri*’nden çıkarmış ve faksimilesiyle yayımlamıştır. Yazarın yorumuna göre, Hatice Hanım’ın vekili Halil Efendi vekâleti kötüye kullanmış olmalıdır. Beydilli bu tarihten sonraki mahkeme kayıtlarını da incelediğini ve Hatice Hanım’ın Halil Efendi hakkında bir şikâyetinin olmadığını belirtmiştir. Ona göre mesele, kendi aralarında halledilmiş olmalıdır (s. 98). Yukarıda da değinildiği üzere bu hadiseden sonra Kadı İbrahim yeni kitaplar basmamıştır. Basım işinin neden devam etmediği önemli bir merak konusudur ve şimdilik bilinmemektedir. Bir de Kadı İbrahim’in ortağı vardır. Beydilli bu ortağın da gizemini çözdüğünü belirtmiştir. Ona göre ana baba bir iki kardeştir. Şu hâlde 1747’den sonra matbaaya bir aile şirketi olarak bakmak ve onu “Kadı İbrahim ve Biraderleri Matbaası” olarak isimlendirmek yanlış olmayacaktır (s. 99, 117).

Kitabın Dördüncü Bölüm’ünde İbrahim Müteferrika literatürüne önemli bir zeyl de yapılmış ve daha önce yayımlanan Müteferrika terekelerinin en eski tarihli ilk defa burada yayımlanmıştır. Müteferrika terekesiyle ilgili bu güne kadar iki kayıt vardır: Orlin Sabev’in yayımladığı belge 1 Nisan 1747, Selim Karahasanoğlu’nun yayımladığı tereke kaydı 8 Ağustos 1747 tarihlidir. Beydilli’nin burada yayımladığı tereke kaydı ise 22 Mart 1747 tarihini taşımaktadır.

Kitabın tartıştığı son iki meseleden ilki, matbaaların İstanbul’daki yerine dairdir. Müteferrika matbaasının Sultan Selim Mahallesi’nde olduğu (s. 116) hatırat, vasiyetname ve bunları destekleyen arşiv belgeleriyle kesin olarak tespit edilmiştir. Kadı İbrahim ve kardeşlerinin matbaasının yeri kesin olmamakla birlikte yazara göre İbrahim Müteferrika matbaasıyla aynı mekândadır. Râşid Efendi’nin matbaası ise Atmeydanı civarındadır (s. 117). Mühendishane Matbaası 1797’de Hasköy’de kurulmuş, 1802’de Üsküdar’a taşınmıştır (s. 118). Kitapta tartışılan ve yorumu yapılan son müteferrik mesele ise kadı sicil defterlerinde bulunan ve 1757’de Müteferrika matbaası kitaplarından 757 parça kitabın toptan satışıyla ilgilidir. Burada kitap fiyatları, alım satım işlemi gibi hususlara dikkat çekilmiştir (ss. 120-121).

Dikkatli bir editöryal sürecin işletildiği kitabın tanziminde zühul eseri “Karahasanoğlu” soyadının “Karaosmanoğlu” (s. 120, 121 vd.) şeklinde yanlış dizildiği hatırlatılabilir. Osmanlı modernleşme tarihi açısından spesifik bir konu olmasına

karşın her bir satırı arşiv verilerine dayalı olarak yazılan kitap, verdiği yeni bilgilerle âdeta bir dedektif romanı andırmaktadır. Müteferrika ve içinde bulunduğu ekip- le ilgili sadece Penkler'in gizli raporuna dayanarak ileri sürülen sarsıcı iddiaların başka bilgi ve belgelerle desteklenmesi meseleyi daha iyi anlamaya ve kesinliğe kavuşturacaktır. Tek bir elçi raporundan hareketle İbrahim Müteferrika ve halefinin "casus" olarak nitelenmesi biraz erkendir. Bütün bu verileriyle Kemal Beydilli'nin eseri özelde matbaa ve İbrahim Müteferrika genelde ise yenileşme dönemi Türk tarihçiliğine özgün bir katkıdır.

Kaynakça | References

- Afyoncu, E. (2000). "İbrahim Müteferrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, ss. 324-327. İstanbul: TDV.
- Karahasanoğlu, S. (2009). Osmanlı matbaasının başarısını/başarısızlığını yeniden gözden geçirmek ya da İbrahim Müteferrika'nın terekesinin tespitine katkı. *Cem Dilçin Armağanı, Journal of Turkish Studies*, 33(1), ss. 319-328.
- Sabev, O. (2016). *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı matbaa serüveni* (4. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınları.